

“pa makar bio najveći antišovinista, niko ne zarezuje, a najčešće ga još i preziru, jer ne vodi računa o svojim nacionalnim interesima” (Drašković, 1947).

“Nacionalni program” – “nacionalna država”.

“Pretpostavimo srećan slučaj da se velikosrpska politika uvenča uspehom i da Srbija zadobije Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Staru Srbiju. Malo bi se našlo Srba koji to ne bi smatrali za najveću sreću našeg naroda. Mi ne delimo to mišljenje. Mi smo kazali ranije da samo rutineri smatraju za interes narodni: veliko zemljište, veliki broj podanika, sjajan dvor, Narod bi izišao iz borbe za ‘Veliku Srbiju’ siromašniji i razoreniji no što je sada, a ostao bi opet okružen istim neprijateljima kojima je i sada okružen, i još odozgo dobio bi za neprijatelje i svoju braću Bugare. ‘Velika Srbija’ morala bi kupovati prijateljstvo u neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda, i ranije ili docnije takva politika morala bi se završiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van Kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u Kneževini, u ‘Velikoj Srbiji’, bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji. ‘Velika Srbija’ i tesna je i rđava zgrada, pa stoga i nije kadra da obezbedi srpske narodne interese” (Marković, 1869).

“Danas ne bi smeo putovati u društvu sa g. Pantom Srećkovićem u Slavoniju in Macedoniam a što ne smem, kriv je šovinista Panta i njegov ‘rad oko širenja misli o srpskom ujedinjenju’. Ja se sada pribojavam ne samo Pantinih ‘Bugara’ već i nepantinih ‘Blgara’ i ‘Blgaraša’, pa ne smem s Pantom vrat lomiti po lošem zanatu oko širanja pomenute misli” (Ruvarac, 1885).

“Velika Hrvatska Ante Starčevića u stvari je isto što i Velika Srbija. Razlika je formalna, samo u imenu” (Skerlić, 1912).

Ako teorijska razmatranja o nacionalizmu nikada nisu previše zaokupljala pažnju srpskih intelektualaca, jer su ga uglavnom identifikovali sa nacionalnim identitetom pa im od pomoći nisu bili ni ruski teoretičari koji su jasno razdvajali ova dva pojma, npr. tvrdnjom da su plodovi nemačkog naroda Lesing i Gete, a rezultati njihovog nacionalizma “nasilno ponjemčavanje susjeda” gde se pozitivna snaga narodnosti “preobraća u negativni napor nacionalizma” (Solovjev, 1883), razmatranja o sadržini onoga što bi trebalo da bude nacionalni program, bilo da su ga tako nazivali ili ne, bila su sveprisutna. To dosta govori o programatskom pisanju ovih autora, koji su se mnogo manje upuštali u sadržinu problema, pretpostavljajući značaju samog društvenog fenomena, neposredne političke potrebe i aktuelnu društvenu stvarnost. Uz ideju nacionalnog programa kao pravca političke aktivnosti, mnogo više nego sam nacionalizam, razmatrana je ideja “nacionalne države”. Ako bismo tražili inicijalne motive srpskih intelektualaca krajem 19. veka u razmatranju ovih pitanja, onda bismo, pored primarne društvene stvarnosti, izvoriste njihovih ideja mogli naći u vremenu primerenom uverenju da teritorijalno mala država nema uslova za opstanak, i da bez imperijalnih pretenzija, tj. osvajanja teritorije i državnog širenja, ne postoje uslovi ne samo za njen napredak, već ni za njen opstanak. S druge strane, mitologija na kojoj se inače baziraju nacionalizmi 19. veka, “istorijska svest” o nekadašnjoj veličini i snazi, uz trenutno prisutan inferioran politički položaj, proizvodili su neusklađenost između veličanstvene slike sopstvene nacije u prošlosti i njene minornosti u sadašnjosti, što je produkovalo “vizije” budućnosti potpuno neusklađene sa realnim mogućnostima (i potrebama), a koje su bile pri tom oslonjene na nerealne i učitanе pretpostavke o rasprostriranju “nacije”.

Krajem 20. veka, međutim, u bitno izmenjenim okolnostima egzistencije “velike” Jugoslavije, nacionalni program je značio, ne kao sto godina ranije – ma kako nerealnu, ali ipak integraciju – već naprotiv, dezintegraciju već postignutog i separaciju od svih nacionalnih neistovetnosti, zadržavajući pri tom i dalje u osnovi istu ideju o “velikoj” državi. Bitna razlika u odnosu na 19. vek proisticala je iz motiva za ispoljavanje takvih težnji. Umesto državnog opstanka i prosperiteta, dakle političkog racionalizma, u novom vremenu primarni motiv bio je doslovno shvaćena ideja “ujedinjenja srpstva” sa značenjem – ujedinjenja srpskih teritorija – što ni u vreme kada je ova sintagma stvorena (u 19. veku) nije bio njen primarni sadržaj. Naprotiv, “ujedinjenje srpstva” tada je bilo samo moralno pokriće za eksplicitno iskazivana uverenja o jedinoj mogućnosti ekonomskog prosperiteta i političke nezavisnosti, a o čemu najvernije svedoči fleksibilnost i lakoća u promenama pravaca “ujedinjenja” i “oslobođenja braće”. Tako se ni na kraju 20. veka nisu obistinile nade da će, pošto “svakome mora biti jasno kako je ovaj naš namučeni svet mnogo više trpeo od velikodržavlja (Grosstaaterei) nego od malodržavlja”, i reč “velikodržavlje jednom postati poruga” (Hajzinha, 1940).

U jednom delu intelektualne elite i krajem 19. i krajem 20. veka gotovo se može govoriti o opsesiji “nacionalnim programom” – svi Srbi (“etničko pravo”) u jednoj velikoj državi (“istorijsko pravo”), sa svojim morem (“državno pravo”). Uz pretpostavljenu hrabrost i sa “pravom” mača i uložene “krvi”, uz “slogu” svih neosvešćenih Srba (Crnogorci, Makedonci, Muslimani, Hrvati koji će biti primljeni u krilo nacije), “nacionalni program” je značio osiguranje budućnosti. Današnje redukovanje na pravoslavne u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini je samo privid, jer je ideja o teritoriji ostala u osnovi, sa morem u (pod)svesti a sa značenjem trajnog osiguranja “čiste” nacionalne budućnosti. Nekada rasprostranjeni pojmovi “krv” i “rasa” danas se slabo koriste, “krv” samo u smislu “žrtava” i “pobeda”, a “rasa” u smislu “nacionalnog bića” i “duha” sa različitim neekspliciranim “rasnim” osobinama, mada je i danas prisutan pokušaj glorifikacije tzv. “dinarske rase”, koja se identifikuje sa srpstvom i po ko zna koji put se reafirmiše vulgarizacija Cvijićevih radova. “Dinarski tip, o kome je Cvijić govorio kao o etničkoj činjenici, publika je pretvorila u nacionalni ideal, kojim su se mladi ljudi oduševljavali. Pri tome pretvaranju u nacionalni ideal, dinarski tip prilično je uprošćen. Isticao se najviše njegov dinamizam, njegova plahovitost i junaštvo. Ovo popularno shvatanje dinarskog tipa prevazilazilo je Cvijićeva zapažanja, i značilo je oživljavanje, u nešto drukčijem obliku,